

II - LES RESTES HUMANES

**Per BIBIANA AGUSTÍ
DOLORS CODINA**

1. MATERIAL

Hi ha quatre tipus de material: les restes incinerades, les inhumades en àmfora, les inhumades en fossa o a terra i les inhumades dins d'una sitja. Són un total de 18 individus –5 infantils, 1 jove i 12 adults–, que no poden ser estudiats com un grup de població ja que el marge cronològic és molt ample, i la seva conservació en la majoria dels casos no és prou bona.

2. MÈTODE

El mètode d'observació i d'estudi antropològic resideix en tots els casos en la identificació de les restes i en un coneixement el més ampli possible de l'individu en concret, si bé el tractament del material difereix si són restes inhumades, relativament ben conservades i que permeten un reconeixement immediat, o bé són restes incinerades, molt fragmentades i deformades, amb una dificultat més gran per al reconeixement morfològic i tot l'estudi antropològic.

Per les inhumacions hem utilitzat una fitxa consistent en dos fulls, el primer dels quals reuneix totes les dades no mètriques –estat de les peces dentàries, nivell de sinostosi de les sutures del crani, la seva edat i sexe, l'índex cranial, possibles patologies, la posició de l'esquelet en el jaciment, el material que l'acompanya, etc.– juntament amb els diagrames esquelètics i dentaris que utilitzen Dудay i Tillier (DUDAY 1987), (TILLIER & DUDAY 1990), en els quals s'assenyalen els ossos i peces dentals presents i el seu estat de conservació. El segon full conté les mesures antropològiques més usuals, tant pel crani com per l'esquelet post-cranial.

Per les incineracions hem pesat en primer lloc tot el material i seguidament l'hem pesat per categories mètriques (<10 mm, 10-19.9 mm, 20-29.9 mm, 30-39.9 mm, 40-49.9 mm, > 50 mm) i per zones anatòmiques (crani, raquis, tòrax, extremitats superiors, extremitats inferiors, indeterminats, etc.), seguint el mateix procés utilitzat en estudis anteriors (GREVIN 1990), (AGUSTÍ 1991). A partir d'aquesta primera classificació hem elaborat inventaris dels fragments ossis anotant el seu aspecte –estat de conservació, color, presència d'esquerdes, deformació, senyals patològics– i intentant algunes reconstitucions parcials del material.

En tots els casos l'edat s'ha determinat per l'erupció dentària i el nivell de sinostosi dels diferents punts d'ossificació, conjuntament amb el nivell de sinostosi de les sutures cranials i el grau de degeneració òssia del raquis i les extremitats (GIBERT i CALABUIG 1977, JOHNSTON & ZIMMER 1989, SCHUTKOWSKI 1989). Pels esquelets perinatals hem tingut en compte les fórmules pel càlcul de la talla (BALTHAZARD & DERVIEUX 1921, FÖLLMER & KÖNNIGER 1978, OLIVIER & PINNEAU 1960), així com altres estudis (MOLLESON 1986, 1989, MAHIEU 1985, DUDAY & DEDET 1985).

La determinació sexual l'hem realitzat seguint els criteris de FEREMBACH et alii (1979) pel que fa al crani, i a partir dels coxals sempre que ha estat possible (GENOVÈS 1969, GIBERT i CALABUIG 1977).

3. RESULTATS

INCINERACIONS

Incineració I

Es tracta d'un individu adult.

La cremació ha reduït l'esquelet a un total de 716 gr.

Es conserven fragments de tots els sectors anatòmics i dins totes les categories mètriques que hem establert per a l'estudi, si bé aquella categoria que presenta més freqüències és la 3 –entre 20-29.9 mm–.

Tots els elements estan cremats i han adoptat una coloració blanquinosa, a vegades més gris, a vegades més marronosa –en el cas dels ossos més voluminosos i gruixuts, com són els coxals–. Normalment presenten esquerdes curvilínies, irregulars o mixtes, i es troben deformats seguint les mateixes línies que les esquerdes han provocat.

Aquest aspecte dels ossos incinerats és degut a què es degué fer la cremació poc després d'haver-se produït la mort d'aquest individu (PERINET 1982, GUILLON 1986).

La seva coloració blanquinosa, la forta contracció i la deformació responen a l'efecte d'una combustió oxidada amb temperatures que superen els 700 o 800 graus, aconseguint cremar completament la matèria orgànica i fonent els cristalls minerals de l'os (HERRMANN 1977).

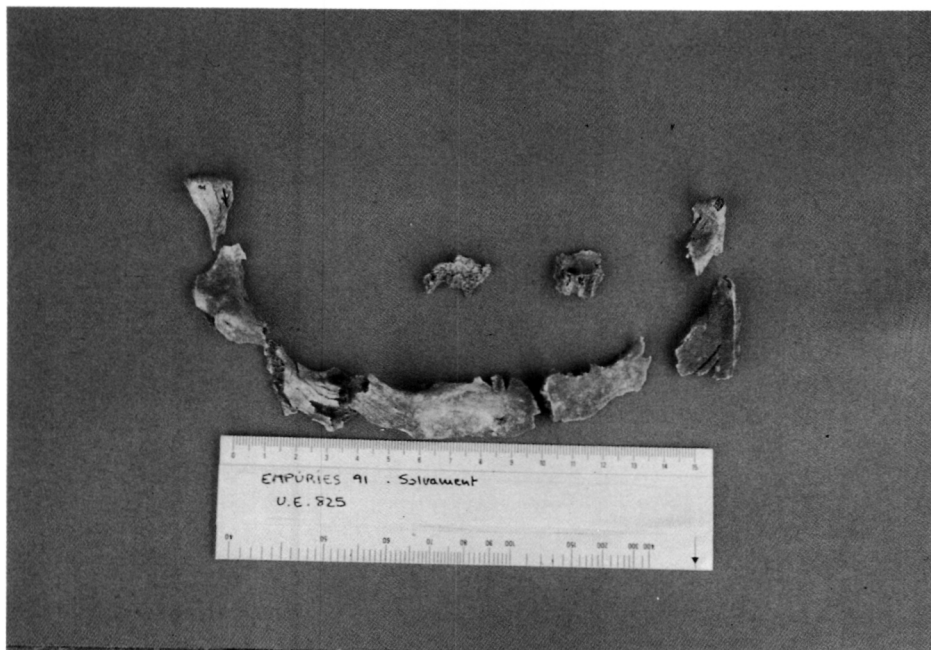

Foto 9: Fragments identificats de la mandíbula i part del maxil·lar de la incineració I, on es pot veure el nivell de deformació del teixit ossi i la seva alta fragmentació.

Hem pogut reconstituir alguns fragments (dos fragments mandibulars, una tròclea humeral, dos fragments diafisaris de tibia i dos fragments de fèmur).

En el cos mandibular veiem la reabsorció de la primera i la segona molars esquerres.

Es conserva una molar superior que ha perdut la corona. El grau de desgast, però, afectant l'esmalt en direcció vestibulo-lingual, és encara evident.

No podem prendre cap mesura a causa de la fragmentació. No obstant, es pot reconèixer una escotadura ciàtica del coxal amb un angle molt obert, diríem que femení. De tota manera, no ens fiem d'aquesta dada, ja que és difícil jutjar el paper que la cremació pugui haver tingut en l'obtenció de l'angle.

El que sí resulta evident són els osteofits en l'apòfisi odontoides de l'axis, la cavitat glenoide de l'atlas i el cos vertebral d'una vèrtebra cervical, que reflecteixen una artrosi cervical.

Creiem que és molt interessant la troballa d'un fragment vertebral cervical enganxat mitjançant concreció a un fragment claviclar esquerra, la qual cosa reforça la idea que la cremació va ser feta sobre el cadàver fresc i no sobre restes ja descarnades i per tant deconnectades.

Al voltant d'aquest dipòsit d'incineració en urna es localitzaren, també, restes inhumades d'un infant, l'edat dentària del qual es troba entre els 3 i els 4 anys. No conserva més que alguns fragments costals, vertebrals, un fragment d'ulna i una segona molar inferior dreta. Junt amb aquestes restes es van trobar restes de fauna.

Incineració III

Es tracta també d'un individu adult.

La cremació ha reduït les restes a un total de 487 gr.

També en aquest cas es conserven restes de tots els sectors anatòmics, i la categoria mètrica amb més freqüències segueix essent la 3 –entre 20 i 29.9 mm–.

La coloració predominant és també la blanca, amb variacions griseses pels ossos de les extremitats, i marroneses i negres pels ossos del crani i la mandíbula. En el cas de les coloracions negres és remarcable el fet que no es produeixen esquerdes ni l'os està deformat. Com ja hem explicat en la incineració anterior, la coloració respon al tipus i a la qualitat de la combustió. El fet que hi hagi zones amb una coloració negra o marronosa significa que la combustió no ha assolit altes temperatures en aquestes zones en concret i, per tant, tampoc l'estructura mineral de l'os s'ha vist alterada. En la resta, les esquerdes són curvilínies, irregulars i mixtes, igual que les fractures.

Les reconstitucions només han estat possibles en fragments diafisaris de fèmur.

Els fragments cranials que conserven parts de sutures deixen veure que aquestes no estan tancades.

També en aquest cas una mesura (la del diàmetre del cap del fèmur –42 mm–) ens podria dur a errors si la utilitzéssim com a signe inequívoc de feminitat, ja que l'os es troba esquerdat i possiblement el seu volum estigui alterat.

De nou observem osteofits en cossos vertebrals cervicals i lumbar, obtenint també un diagnòstic d'artrosi.

INHUMACIONS EN ÀMFORA

Inhumació 1

Esquelet infantil dipositat dins àmfora. Conserva únicament un fragment diafisari de radi, 5 peces dentàries i restes toràciques. L'erupció dentària i l'estat de sinostosi dels arcs neurals de les vèrtebres ens permeten determinar la seva edat entorn els 9-12 mesos.

Inhumació 2

Esquelet infantil dipositat dins àmfora. Conserva parts molt fragmentàries de tot l'esquelet.

Els arcs neurals de les vèrtebres toràciques, els cossos mandibulars, l'ala major de l'esfenoides i els temporals estan ja sinostosats, mentre que la porció basilar, les porcions laterals occipitals i els arcs neurals de les vèrtebres cervicals es mantenen sense soldar.

Aquestes dades ens donen una edat una mica per sobre dels 12 mesos.

Inhumació 3

Esquelet infantil dipositat dins àmfora. Conserva parts molt fragmentàries de tot l'esquelet.

Conserva la incisiva lateral esquerra amb desgast gairebé nul. Conserva també els gèrmens, molt poc formats, de les primeres molars permanents drets i esquerres, així com el gèrmen de la primera incisiva permanent mig format.

Les hemimandíbules sinostosades i l'erupció dentària ens donen una edat entre els 18 i els 24 mesos.

INHUMACIONS EN SITGES

Inhumació 10

Individus 10.1 (Adult i Perinatal) i 10.2

Individu 10.1 –Adult–

Fou localitzat a l'interior d'una sitja, en posició decúbit supí, però amb el taló esquerre sota el coxal esquerre i el braç i la cama drets semiflexionats i col·locats sota un segon individu inhumat al seu costat. En el procés d'excaució de la pelvis s'hi trobà un fetus *in situ*, amb el crani encaixat, el que féu

suposar ja que es tractava d'una dona i el seu fill, morts en el moment del part. Per la posició curiosa en què es troba aquest individu pensem que el seu enterrament degué produir-se en un moment anterior o posterior al *rigor mortis*, que té lloc normalment entre les 6 i les 40 hores posteriors a la mort (HUSI et alii 1990), o podria haver estat dipositat sense ajeure ben bé i sense cobrir de terra durant el *rigor mortis* i desplomar-se en aquesta posició un cop passada la rigidesa.

L'estudi antropològic confirma que es tracta d'un individu femení adult, d'entre 20 i 35 anys. Tots els ossos es troben ben soldats, i la tercera molar és present als dos maxil·lars, si bé encara no se li ha format ciment als laterals de la corona, cosa que succeeix a la resta de peces. El desgast dentari és lleu, especialment als premolars i a les segones i terceres molars, que són les peces que apareixen més tard. L'estat de salut òssia és bo, tant al raquis com a les extremitats.

Els índexs cefàlics ens parlen d'un crani dolicocefal o allargat, baix, de crestes frontals poc divergents, front ample, òrbites mitjanes, platirrini o de nas ample i braquiestafilí o de paladar ample. L'esquelet postcranial és menut i gràcil.

El contorn cranial en norma superior és bursoide i en norma posterior resulta asimètric; possiblement la deformació hagi tingut lloc *post mortem*, un cop el cadàver ja havia estat enterrat. En norma lateral la glabella, l'apòfisi mastoïdes i la prominència occipital externa es veuen suaus, típicament femenines, responent a una musculatura poc desenvolupada dins d'una tipologia mediterrània gràcil.

Foto 10: Inhumació 10. Individu 10.1. Vista lateral del crani de la dona embarassada, morta durant el procés del part.

L'alçada calculada segons diverses fórmules ens dona 153 cm (Manouvrier modificades per Olivier) o 151 cm (Trotter & Glesser; Pearson).

Com a element traumàtic cal comentar el desgast inusual de la canina inferior dreta, en forma de V, fet que ens fa pensar en una acció repetitiva de fregament sobre la cara oclusal d'aquesta dent, com podria ser alguna activitat tèxtil o de baster (ISCAN & KENNEDY 1989).

Individu 10.1 –Perinatal–

És el fetus localitzat en la pelvis de l'individu 10.1 adult. El crani es va localitzar encaixat en la pelvis, i les cames semiflexionades a l'alçada de l'abdomen de la mare. Es conserva gairebé tot, si bé els ossos del crani estan molt fragmentats. L'esfenoides no ha experimentat encara cap procés de sinostosi, fet que s'esdevé un cop efectuat el naixement.

Calculant la talla obtenim 466 mm (Balthazard & Dervieux) o 451 mm (Olivier & Pinneau), corresponent a un fetus a terme.

Individu 10.2

És el segon individu adult dins de la mateixa sitja. Igual que el primer, es troba en posició decúbito-supina, però amb els braços i les cames estirats i les mans sota la pelvis. El seu dipòsit s'hauria fet durant el *rigor mortis*, en tot cas posteriorment a l'individu 10.1. El reompliment de la sitja hauria tingut lloc gairebé immediatament, un cop el primer cadàver hauria començat la seva descomposició, ja que fou localitzat amb el tòrax aplanat, mentre que el segon individu conserva globalment les seves articulacions (DUDAY 1990).

Es tracta també d'un individu femení adult, de més de 40 anys. La sinostosi és completa a tots els ossos, en el crani també algunes sutures (sagital posterior i lamboidea dreta) es troben obliterades o tancades, ha començat el procés de degeneració òssia de les vèrtebres i les extremitats, amb calcificacions prou evidents, i el desgast dentari és important, arribant a desaparèixer l'esmalt de la corona, fet al qual cal afegir 6 molars perdudes *ante mortem* i 9 casos de càries en les 23 peces conservades.

Els índexs cefàlics corresponen a un crani hiperdolicocrani o molt allargat, mitjanament alt en relació a l'amplada i baix en relació a la longitud, de crestes frontals poc divergents, front ample o eurimetop i braquiestafilí o de paladar ample. La glabella i la prominència occipital externa estan mitjanament desenvolupades.

Les mesures de l'esquelet postcranial corresponen a un individu femení.

L'alçada, un cop calculada segons diverses fórmules, resulta de 158 cm (Manouvrier modificat per Olivier) o 157 cm (Trotter & Glesser).

En el raquis observem una anomalia congènita consistent en dues vèrtebres dorsals soldades tant anteriorment com dorsal, sense que això li limités el moviment d'una manera perceptible.

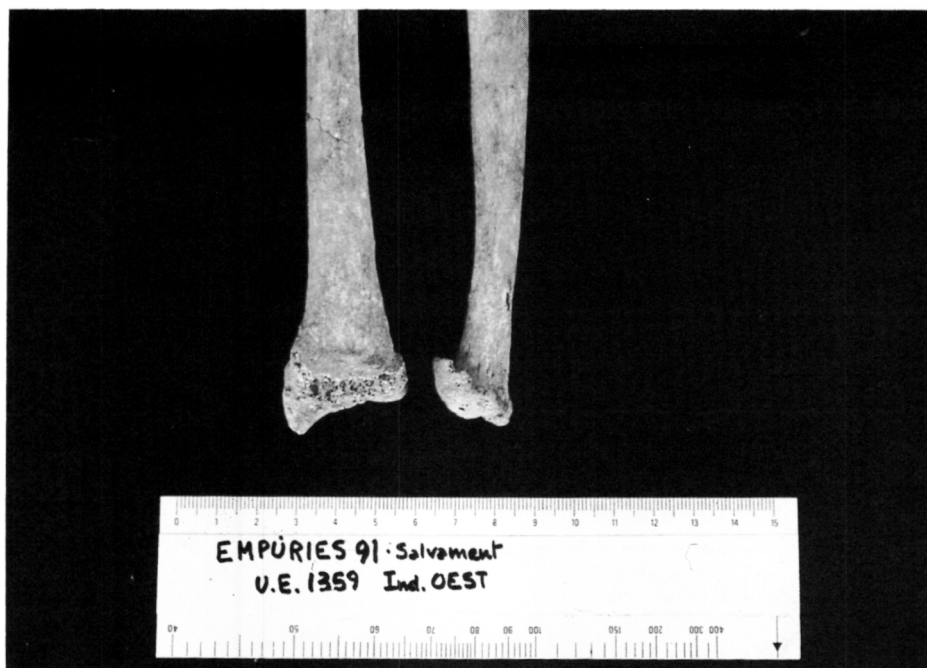

Foto 11: Inhumació 10. Individu 10.2. Radi i ulna distals drets de la dona inhumada juntament amb la partera. S'observen calcificacions anòmales, especialment en el cap de l'ulna, resultat d'un procés artròsic.

Com ja hem indicat, però, l'estat de salut òssia del raquis deixa veure un procés d'hiperostosi o fabricació de calcificacions en les caretes articulars dels platerets de les vèrtebres, poc evidents en les cervicals i dorsals, però considerables en les lumbar. També en les caretes de les extremitats superiors (clavícula esquerra, ulna i radi drets) i de les inferiors (fíbula i tibia esquerres) es dona el mateix procés d'envelliment ossi. Cal destacar una anomalia curiosa, consistent en la forma arquejada de la fíbula dreta, sense que es vegi alterada la seva longitud ni l'aspecte de la tibia dreta. En canvi, el tars del peu dret presenta un procés general d'osteoporosi i d'hiperostosi.

En general, totes aquestes anomalies correspondrien en la nostra societat a un individu en edat senil que viuria crònicament amb dolor a les articulacions, si bé en aquest cas i, malgrat els processos de reabsorció dentària observats, l'angle mandibular és el propi d'un individu adult i no senil, conservant totes les seves peces.

Inhumació 11

Esquelet jove masculí. Conserva fragments cranials i mandibulars, un fragment de maxil·lar esquerra i quatre dents aïllades, així com fragments toràcics, de la cintura escapular, ossos de la mà dreta, fragments coxals, femorals, de la fíbula esquerra i el 5è metatarsià esquerra, tot plegat acompanyat de restes de fauna.

El desgast dental és poc important en la segona premolar i les molars, i afecta mínimament l'esmalt en les incisives, canina i primera premolar.

El sexe masculí ens ve donat per les mesures del coxal i del fèmur.

Els platerets vertebrals, la cresta ilíaca i l'epífisi proximal de l'húmer evidencien clarament la línia metafisària o de sinostosi òssia, que ens permet calcular la seva edat en uns 20 anys i la seva alçada entorn els 170 cm (Pearson) o els 175 cm (Trotter & Glesser).

INHUMACIONS EN FOSSA

Inhumació 4

Esquelet adult. Conserva un fragment proximal d'húmer dret i diversos fragments femorals i tibials, acompanyats de restes faunístiques.

Les poques mesures que es poden prendre ens fan pensar en un individu més aviat robust, de trets masculins.

Volem fer constar una calcificació patològica en la vora dorsoexterna de la diàfisi de la tibia esquerra.

Inhumació 5

Restes molt fragmentades d'un individu adult, possiblement de sexe masculí. Conserva part de tot l'esquelet postcranial en molt mal estat.

El sexe ens ve donat per la robustesa dels fragments ossis.

Presenta una patologia al fèmur dret, amb deteriorament del teixit ossi i hierostosi en la part posteroproximal de la diàfisi, al costat del trocànter menor. També trobem osteofits laterals de mida gran en els cossos de les vèrtebres lumbars.

Inhumació 6

A més de tres fragments aïllats de crani, corresponents a tres individus adults diferents, aquesta inhumació conté les restes de dos esquelets, un infantil i un adult, tots dipositats dins de la mateixa fossa.

Esquelet infantil: Només conserva un fragment diafisari de la clavícula dreta, un del fèmur dret i un tercer del radi esquerre, que no ens permeten determinar la seva edat.

Esquelet adult: Conserva restes molt fragmentàries del crani, un fragment diafisari d'húmer, dos escapulars, dos radials, un femoral, dos coxals i un fibular, a més de tres peces dentals aïllades. L'esquelet postcranial no ens dóna cap informació, mentre que, en el crani, el temporal dret presenta una apòfisi mastoide molt robusta, pròpia d'un individu masculí. Quant a les dents, corresponen a una primera molar esquerra, una tercera molar dreta i una possible primera molar dreta que presenta una càries distal afectant l'esmalt, totes elles superiors.

Inhumació 8

Esquelet adult femení dipositat a terra i envoltat de pedres. Conserva únicament part de la tibia i la fibula dretes i part dels dos peus.

Presenta les mateixes lesions que les restes de la inhumació 9, amb la qual es complementa, pel que creiem que es tracta d'un sol individu.

Inhumació 9

Esquelet adult femení.

Conserva la mandíbula, l'húmer dret, fragments toràcics, fragments femorals i coxals drets i fragments de la tibia i la fibula esquerra.

El sexe ens ve donat per les mesures del coxal i la gracilitat de l'húmer i la mandíbula.

La mandíbula conserva l'angle normal en els adults, però presenta reabsorció de les segones premolars i de totes les molars. També observem trets patològics en la porció distal del fèmur esquerre, amb calcificacions en les insercions musculars del quadríceps, i calcificacions també en els còndils, així com una irregular careta articular per a la tibia, molt polida, a causa d'un repetit fregadís. També resulta inusual l'aplatiment acusat de la tibia esquerra en el seu terç distal.

RELACIÓ DEL PES DE LES RESTES HUMANES INCINERADES

INCINERACIÓ I (INDIVIDU 825)

Dimensió en mm	Pes en gr/os	Pes total (gr)
6 => 50 mm	200/DF 30/COX, MAN, CLA, VC	230
5 = 40-49.9 mm	26/DF 11/ND	37
4 = 30-39.9 mm	36/DF 20/CR 38/ND	94
3 = 20-29.9 mm	68/DF 15/V 3/COX 33/CR 8/EP	130
2 = 10-19.9 mm	3/ESC, COS, TAR, CAR 80/DF, ESPJ 10/EP, ESPJ, TAR, CAR 1/DENT 5/CR	103
1 =< 10 mm	7/V 27/ND	27

Pes Total de la incineració: 716 gr.

INCINERACIÓ III (INDIVIDU 1337)

Dimensió en mm	Pes en gr/os	Pes total (gr)
6 => 50 mm	38/F 5/R 35/ND	43
5 = 40-49.9 mm	8/ND	8
4 = 30-39.9 mm	7/VC, VL 10/F 73/DF, ESPJ	90
3 = 20-29.9 mm	20/VC, VD, VL 150/ND 95/DF, ESP, V	265
2 = 10-19.9 mm	1/VND 80/ND	81

Pes total de la incineració: 487 gr.

BIBLIOGRAFIA

- AGUSTÍ B. 1991: Informe antropològic de la incineració, a FERRÁNDEZ, LAFUENTE A., LÓPEZ J.B., PLENS N.: La necròpolis tumular d'incineració de La Colomina 1 (Gerb, La Noguera), a *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 1: 140-144.
- BALTHAZARD & DERVIEUX 1921: Études anthropologiques sur le phœtus humain, a *Annales de Médecine Legale* 1: 37-42.
- COLLIS J. et alii 1990: Incinération gallo-romaine à Lussat et fouilles de sauvetage en Grande Limagne (Puy-de-Dôme) en 1976, a *Révue Archeol. du Centre de la France* 29, 1: 6-17.
- COMAS J. 1957: Manual de Antropología Física. Univ. Nac. Autónoma de México. Instituto de Investigaciones Antropológicas.
- DUDAY H. 1986: Étude anthropologique, a PY M./LEBEAUPIN D. et alii: Stratigraphie du Marduel (St. Bonnet-du Grd) III. Les niveaux des IIème. et I er. s.av.n.è. sur les chantier central, a *Documents d'Archéologie Méridionale*, 9: 9-80.
- DUDAY H. 1990: Observations ostéologiques et décomposition du cadavre: sépulture colmatée ou en espace vide (1), a *Révue Archéologique du Centre de la France*, 29, 2. Notes et documents: 193-196.
- DUDAY H., DEDET B. 1985: Une inhumation protohistorique denou-deauné sur l'oppidum du Plan de la Tour à Gailhan (Gard), a *Études Languedociennes. 110è. Congrès national des sociétés savantes. Montpellier, Archéologie*: 89-95.
- FEREMBACH, SCHWIDETSKI, STLUOUKAL 1979: Récommandations pour déterminer l'âge et le sexe sur le squelette, a *Bull. et Mem. de la Soc. d'Anthr. de Paris*, 6, XII: 7-45.
- GENOVÉS S. 1969: Determinación sexual en el hombre primitivo, a BROTHWELL & HIGGS: *Ciencia en Arqueología*. Madrid.
- GEJVALL N.G. 1969: Cremaciones, a BROTHWELL & HIGGS: *Ciencia en Arqueología*. Madrid: 282-293.
- GIBERT i CALABUIG 1977: *Medicina legal y toxicología*. València.
- GÓMEZ BELLARD F. 1985: Estudio antropológico de algunas incineraciones púnicas del Puig des Molins, Ibiza, a *Saguntum* 19: 141-151.
- GRÉVIN G. 1990: La fouille en laboratoire des sépultures à incinération. Son apport à l'archéologie.
- GUILLON F. 1986: Brulés frais ou brulés secs?, a *Anthropologie Physique et Archéologie*. Ed. CNRS: 191-194.
- HERRMANN B. 1976: Experimentelle und theoretische Beiträge zur Leichendbranduntersuchung, a *Homo* 27, 2: 114-118.
- HERRMANN B. 1977: On histological investigations of cremated human remains, a *Journal of Human Evolution* 6: 101-103.
- HUMEL S., SCHKOWSKI H. 1986: Das Verhalten von Knochengewebe unter dem Einflu hohärer Temperaturen. Bedeutungen für die Leichendbranddiagnose, a *Z. Morph. Anthrop.* 77,1: 1-9.

- HUSI P., LORANS E., THEUREAU CH. 1990: Les pratiques funéraires à Saint Mexme de Chinon du Vè au XVIIIè siècle, a *Révue Archéologique du Centre de la France*, 29, 2: 131-168.
- ISCAN, KENNEDY 1989: *Reconstruction of life from the skeleton*. Alan R. Liss Inc.
- JOHNSTON F.E., ZIMMER L.O. 1989: Assessment of growth and age in the immature skeleton, a ALAN R. LISS, *Inc. Reconstruction of life from the skeleton*: 11-21.
- LANGE M, SCHUTKOWSKI H, HUMMEL S, HERRMANN B. 1987: A Bibliography on Cremation. PACT, 19.
- MAHIEU E 1984-85: Foetus et nouveau-nés préhistoriques. Études et problèmes d'interprétation, a *Bulletin du Musée d'Anthropologie Préhistorique de Monaco*, 28: 137-154.
- MOLLESON T.I. 1986: Skeletal age and paleodemography, a BITTLES & COLLINS EDS.: *The biology of human ageing*. Cambridge Univ. Press: 95-118.
- OLIVIER & PINNEAU 1960: Nouvelle détermination de la taille foetale d'après les longueurs diaphysaires des os longs, a *Annales de Médecine Légale*, 40: 141-144.
- PERINET G 1982: Déterminations des températures de cuisson des ossements humains, a *Dossiers de l'Archéologie*, 66: 96-97.
- SCHEUER J.L., MUSGRAVE J.H., EVANS S.P. 1980: The stimation of late fetal and perinatal age from limb bone lenght by linear and logarythmic regression, a *Annals of Human Biology*, 7-3: 257-265.
- SCHUTKOWSKI H. 1989: Beitrag zur Alters-und Geschlechtsdiagnose am Skelett nichterwachsener Individuen, a *Anthropologie Anzeitung*, 47, 1: 1-9.
- TESTUT & LATARJET 1975: *Tratado de Anatomía Humana*. Labor, 9a. ed. Barcelona.
- TILLIER A.M., DUDAY H. 1990: Les enfants morts en periode perinatale, a *Bull. et Mem. Soc. Anthropol. de Paris*, 2, 3-4: 89-98.
- WEAVER D.S. 1979: Application of the likelihood ratio test to age estimation using the infant and child temporal bone, a *Am. Journal of Pys. Anthropologie*, 50: 263-270.